Loknayak Bapuji Aney Mahila Mahavidyalaya, Yavatmal

विश्व स्वधर्म सूर्ये पाहो

U.G.C. Sponsored

One Day Interdisciplinary National Level Seminar

Organized by Dept. of History

on

CONTRIBUTION & IMPACT OF INDIAN THINKERS & SOCIAL REFORMERS

CERTIFICATE

This is to certify that Mr./Mrs./Dr. Prof. Santosh M. [illegible]

of Shri. [illegible] Kala Mhv., Akola

has participated in UGC Sponsored One day Interdisciplinary National Level Seminar

On Friday 25th September 2015

She / He has attended the seminar / presented a paper entitled

" [illegible] "

He / She has worked as Chairperson / Chief Guest / Keynote Speaker of the __________ Session.

Dr. Santoshkumar Gajale
Organizing Secretary
L. B. Aney Mahila Mahavidyalaya
Yavatmal

Dr. Kavita Tated
Convenor
L. B. Aney Mahila Mahavidyalaya
Yavatmal

Dr. Vinayak Bhise
Chief Organizer & Principal
L. B. Aney Mahila Mahavidyalaya
Yavatmal

Nootan Vidarbha Shikshan Mandal's

MAHILA MAHAVIDYALAYA

Jog Chowk, Amravati

UGC Sponsored One Day National Level Music Conference in Collaboration with Sanskar Bharti, Amravati on 'Microphone Techniques for Singers'

Certificate

This is to certify that Mr. / Mrs. / Dr. Prof Santosh. M. Dhandar

of Shri Ganesh Arts College Kumbhari has participated in the

U.G.C. sponsored one day National Level Conference on 1st Aug. 2015 and presented

a paper entitled ....

He/she has worked as chairperson / Chief Guest / Key note Speaker /

Guest of Honour of the .... session.

Dr. Ashok Keole	Dr. Avinash B. Moharil	Dr. Snehashish Das
Patron	Organizer	Organizing Secretary,
President, Nootan Vidarbha Shikshan Mandal, Amravati	Principal, Mahila Mahavidyalaya, Amravati	HOD Music Department Mahila Mahavidyalaya, Amravati

Proceeding

ISBN-81-904279-6-2

UGC Sponsored One Day Interdisciplinary National Seminar

On

THE CONTRIBUTION & IMPACT OF INDIAN PHILOSOPHERS & SOCIAL REFORMERS

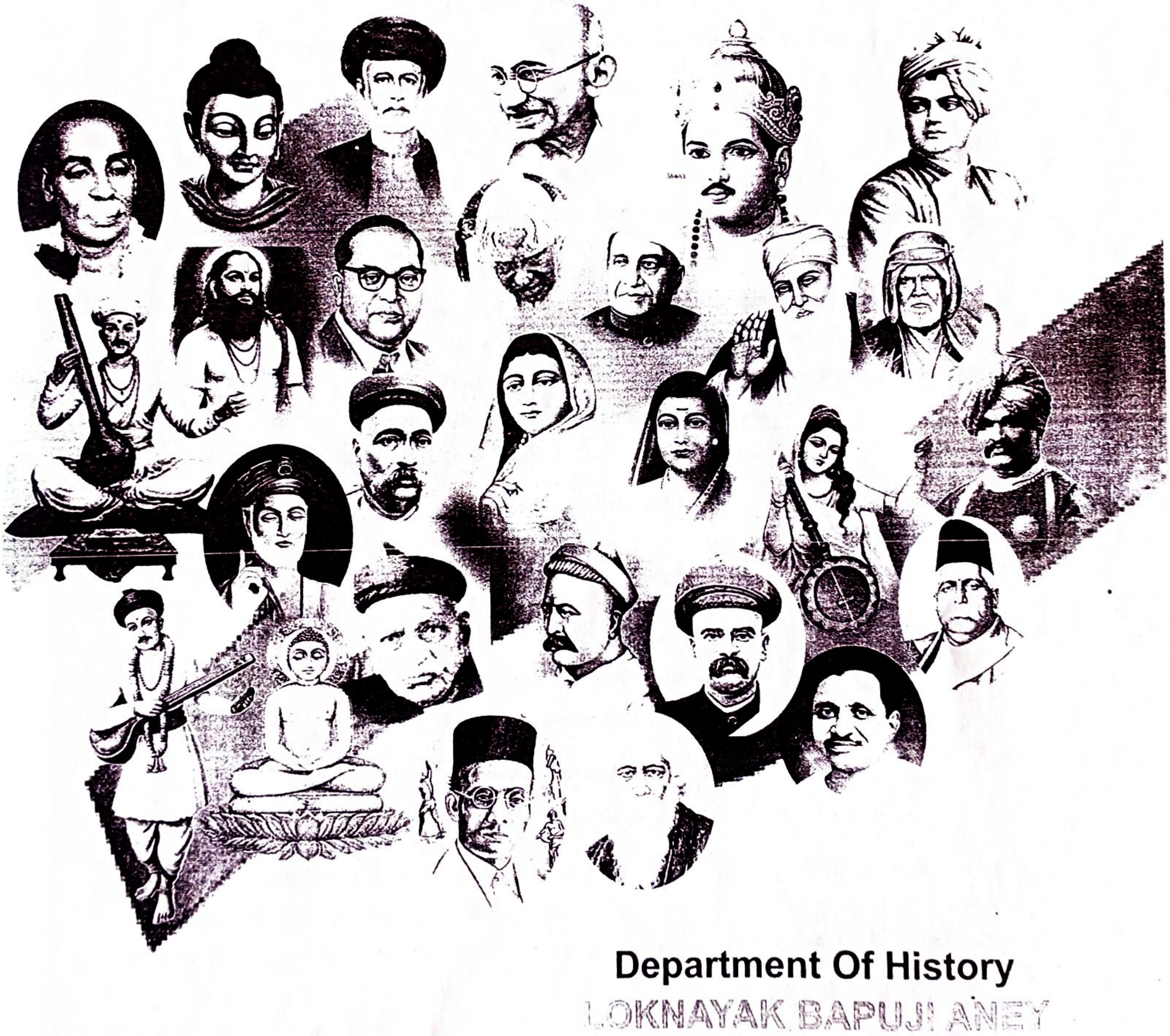

Department Of History

LOKNAYAK BAPUJI ANEY

MAHILA MAHAVIDYALAYA, YAVATMAL

Friday 25 Sept. 2015

U.G.C. Sponsored

One Day National Interdisciplinary Seminar

On

The Contribution And Impact Of Indian Philosophers And Social Reformers.

25 th Sept 2015

★ Organized by ★

Department Of History

Loknayak Bapuji Aney Mahila Mahavidyalaya, Yavatmal

★ Guest Editor ★

Principal Dr. V. N. Bhise

★ Editor ★

Dr. Kavita R. Tated (H.O.D. Associate Prof. History)

★ Member of Editorial Board ★

Dr. Santoshkumar G. Gajale (H.O.D., Asst Prof. Hindi)

Dr. Lata J. Waghela (H.O.D., Associate Prof. Home- Economics)

Dr. Durgesh B. Kunte (Associate Prof. , Director of Physical Education)

Dr. Archana S. Deshpande (Asst. Prof. Music)

Dr. Sudha M. Khadke (H.O.D. Asst. Prof. Sociology)

ISBN No – 81-904279-6-2

Volume- II

Typing, Setting & Printing

Gauri Computers, Yavatmal.

Cover Page Design

Dr. Santoshkumar G. Gajale

★ Published by ★

Principal, L. B. Aney Mahila Mahavidyalaya, Yavatmal – 445 001

The fact, figures and views contained in various papers being published in this book are obviously given by the authors of the paper. The editorial board is not responsible for the statement made or the opinions expressed by the authors.

अ.क्र.	विषय	लेखक/लेखिका	पृ.क्र.
३५)	आगरकरांचा विवेकवाद	प्रा. ममता दवणे	६२
३६)	आधुनिक समाजाच्या जडणघडणीत संतांच्या विचारांचे योगदान	प्रा. नरेश महाजन	६४
३७)	क्रांतीसूर्य महात्मा फुले यांची कृतिशीलता व समाजपरिवर्तन - एक दृष्टिक्षेप	प्रा. डॉ. सुधा खडके (कढु)	६५
३८)	महात्मा ज्योतिबा फुले आणि आजचे शैक्षणिक परीवर्तन	प्रा. डॉ. आर. जारोंडे	६९
३९)	डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांची सामाजिक क्रियाशीलता आणि आधुनिक महाराष्ट्र	प्रा. ज्योती खोब्रागडे	७१
४०)	सामाजिक सुधारणांचे प्रणेते : राजर्षी शाहू महाराज	प्रा.कु. सुलोचना लांजेवार	७३
४१)	भारतीय स्त्री जीवनातील परिवर्तन आणि समाजसुधारकांचे योगदान	प्रा. कल्पना गोडघाटे	७५
४२)	संगीताच्या कलात्मक विकासामध्ये प्रभा अत्रे यांचे एक कलावंत आणि विचारवंत। म्हणून योगदान	प्रा. डॉ. सौ. माणिक मोहरे	७८
४३)	भारतीय स्त्री जीवन परिवर्तनात महात्मा फुलेंचे योगदान	प्रा. डॉ. सच्चितानंद बिचेवार	८०
४४)	सामाजिक समतेतून एकात्मीक भारताकडे : एक चिंतन प्रवास	प्रा. अरविंद पुनवटकर	८१
४५)	संगीतातील थोर विचारवंत : पं. जगन्नाथबुवा पुरोहित	डॉ. सुरेखा जोशी (रत्नपारखी)	८३
४६)	छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांचे सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक कार्य	डॉ.वाघमारे\प्रा. सोडनर	८४
४७)	भारतीय स्त्री जीवनातील परिवर्तनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	प्रा. मनोज सोनटक्के	८६
४८)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक चिंतन	प्रा. डॉ. प्रदीप दरवरे	८७
४९)	कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शिक्षणासाठीचे कार्य	प्रा. सिद्धराम मुंडे	८८
५०)	महात्मा फुलेंचे स्त्रीविषयक सामाजिक, शैक्षणिक विचार व कार्याचे योगदान	डॉ. उमरे\प्रा. सीमा शेटे	९१
५१)	सामाजिक सुधारणावादी अर्थशास्त्रज्ञ म्हणजे डॉ. अमर्त्य सेन	डॉ. अनिल वाडकर	९४
५२)	पतंजलि योगदर्शनातील आसनांद्वारे शारिरीक सुदृढता	प्रा. एस. बी. चौरडीया	९६
५३)	महादेव गोविंद रानडे यांचे सामाजिक व राजकिय विचार	प्रा. अनंद रिंढे	९७
५४)	प्रेमचंद की सामाजिक चेतना गोदान के परिप्रेक्ष्य मे	प्रा. गोपाल खोपडे	९८
५५)	डॉ. आंबेडकर के आर्थिक विचारो का मूल्यांकन	आनंद नरांजे	१००
५६)	कांडिता रमाबाईंचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन व कार्य	डॉ. प्रशांत शंळके	१०२
५७)	भारतीय स्त्री जीवनातील परिवर्तन आणि समाजसुधारकांचे योगदान	डॉ. सुवर्णा आकाले	१०५
५८)	छत्रपती संभाजीराजांचे संस्कृत साहित्याला योगदान	प्रा. डॉ. मीनाक्षी भांदककर	१०८
५९)	भारतीय समाजसुधारक महात्मा जोतीराव	प्रा. विभा पोंडखांडे	११०
६०)	ग्वालियर घराने के ओंकारनाथ ठाकुरजी का उल्लेखनीय सांगीतिक योगदान	प्रा. [illegible]	[illegible]
६१)	भारतीय संगीत में स्वरलिपी पद्धती का योगदान	प्रा. ललिता जम्भाडे	११२
६२)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर के धर्मनिरपेक्षता का आधुनिक समाजपर प्रभाव	प्रा. टी गुरनुले	११३
६३)	सावरकरांचे समाजकारण	प्रा. संजय नाकाडे	११४
६४)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक न्याय आणि सामाजिक समानता संदर्भातील भूमिका	डॉ. दिनकर इंगरकर	११५
६५)	स्त्रियांची सकारात्मक स्वयंकल्पना साकारण्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक क्रांतीचे योगदान	प्रा. रंजना जिवने (पेंढे)	११७
६६)	संवादिनी वादक गोविंदराव टेंबे यांचे सांगीतिक योगदान	प्रा. डॉ. शुभदा मांडवगडे	११९
६७)	दुष्यंत कुमार की गजलो का सामाजिक चिंतन	प्रा. मीरा सिंह	१२०
६८)	महात्मा गांधीचा भारतीय शिक्षणपद्धती विषयी विचार	प्रा. विष्णू पवार	१२३
६९)	भारतीय विचारकोंका का स्वतंत्रता आंदोलन मे योगदान	प्रा डॉ. अब्दुल सत्तार	१२४
७०)	भारतीय स्त्री जीवनातील परिवर्तनासाठी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या तत्त्वज्ञानाची सद्यःस्थितीत उपयुक्तता : एक अभ्यास	डॉ. छाया दिलीप महाजन	१२६

भारतीय समाजसुधारक महात्मा जोतीराव फुले

प्रा. विभा छ. घोडखांदे
गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
कला वाणिज्य महाविद्यालय, मारेगांव

प्रस्तावना :

स्वातंत्रपुर्व व स्वातंत्रोत्तर कालखंडात अनेक समाजसुधारकांनी जन्म घेतला. परंतु त्यात जोतीराव फुले या अद्वितीय व्यक्तीच्या कार्याचे मुल्यमापण करताना त्या काळातील भयावह परिस्थितीची व जोतीराव फुले ज्या काळात समाजसुधारणेच्या कार्यासाठी उभे राहील त्या काळात मानवी नीतीमूल्ये पायदळी तुडवली जात होती. सांस्कृतिक भयाणता खालावलेल्या जीवनांची साक्ष देत होती. आंधळ्या धार्मिक सत्तेचे तख्त मानवांच्या मूल्यांचे दफन करुनच त्यावर जगू पहात होते. अशा सर्वच क्षेत्रांत उभ्या राहिलेल्या भेसूर पोकळीतला अंधार भरुन काढण्यासाठी सामाजिक विचारांचा सूर्य घेऊन जोतीराव गोविंदराव फुले नावाचा भारतीय समाजातला एक तळातला सामान्य माणूस आपल्या कृतिशिल विचारांच्या पहारीने माणसांना गाडणारा अंधार खोदीत प्रकाशाचा रस्ता शोधत होता.

जोतीरावांनी भारतातील लोककल्याणकारी कार्यांचा प्रारंभ १८४८ मध्येच स्त्रियांच्या दास्यविमोचनाचे व अतिशूद्रांच्या उद्धाराचे कार्य हाती घेऊन स्वतःच केला. इ. स. १८४८ मध्ये जोतीबांनी दलितांच्या मुलामुलींकरिता पुण्यात शाळा काढली. याचबरोबर मुलींकरिता त्यांनी प्रथमतः त्यांनी शाळा स्थापन केली. स्त्रियांच्या शाळेकरिता स्त्रीशिक्षिका मिळत नाही म्हणून जोतीबा फुले यांनी स्वतःच्या पत्नीला सावित्रीबाईंना घरी शिक्षण दिले व त्यांनाच आपल्या शाळेत शिक्षिका म्हणून नेमले. जोतीबा फुले यांनी केलेले कार्य महान समजले पाहिजे.

जोतीबांनी इ.स. १८४८ ते १८५२ या चार वर्षाच्या दरम्यान पुणे व पुण्याच्या आजूबाजूच्या गावात एकूण १८ शाळा काढल्या व त्या यशस्वीपणे चालविल्या. जोतीबांनी शैक्षणिक क्षेत्रात जी कामगिरी केली. त्याचा इंग्रज सरकारतर्फे कँडी यांच्या अध्यक्षतेखाली सरकारी विद्याखात्याकडून इ.स. १८५२ मध्ये जोतीबांचा सत्कार करण्यात आला. इ.स. १८५५ मध्ये प्रौढांसाठी रात्रीच्या शाळा जोतीबांनी उघडल्या जोतीबांनी पददलित आणि शेतमजूर यांच्या शिक्षणासाठी अपार कष्ट घेतले.

जोतीरावांनी १९ ऑक्टोबर १८८२ रोजी सादर केलेल्या आपल्या निवेदनात स्वतःचे वर्णन एक व्यापारी, शेतकरी, नगरपिता असे केले आहे. आपल्या निवेदनात त्यांनी आपण स्थापन केलेल्या शाळांची आणि आपल्या शैक्षणिक कार्याची सविस्तर हकीगत दिली आहे. आपण किती वर्षे शिक्षक म्हणून कार्य केले आणि आपला शिक्षण क्षेत्रातील अनुभव किती आहे ह्याविषयी त्यांनी त्यात माहिती ग्रंथित केलेली आहे. "गुलामगिरी' ह्या ग्रंथातील काही उतारे देऊन आपल्या निवेदनास प्रारंभ केला आहे. आपल्या निवेदनात ते म्हणतातः "सरकार असे सुखस्वप्न बाळगत आहे की हे वरिष्ठ वर्गातील लोक कनिष्ठ वर्गातील लोकांमध्ये शिक्षणप्रसार करतील. हे सुखस्वप्न उराशी बाळगून गरीब शेतकऱ्यांकडून सरकार जो सारा गोळा करते त्या सर्व वसुलीचे उत्पन्न देतात आणि त्यांची ऐहिक उन्नती साधण्यासाठी साह्य करतात. परंतु त्या विद्यापीठांतून निघालेल्या सुशिक्षितांनी आपल्या देशबांधवांच्या उन्नतीच्या कार्यात काहीही भर घातली नाही.

जोतीबांना गौरव करतांना धनंजय कीर लिहितात, "जोतीराव हे आता जनतेचे महात्मा ठरले. खरे महात्मा! ज्याचे मन आणि आत्मा उंचावलेली आहेत असा तो पुरुष! सामान्य जनतेने ज्याच्या चरणी भक्ती वाहिली असा तो महात्मा! महात्मा ही पदवी त्यांना सामान्य जनतेनेच स्वयंस्फूर्तीने दिली. असे दुसरे उदाहरण दुर्मिळच. आधुनिक भारतातील दलित आणि कनिष्ठ वर्गाकडून उच्चतम अशी ही पदवी मिळविलेला पहिला महापुरुष म्हणजे मानव जातींचा विश्वभक्त. जोतीरावांच्या ५दयास वास करीत असलेला महात्मा अखिल मानवावर प्रेम करणारा विश्वभक्त होता.

संदर्भ टिप :

१. महात्मा जोतीबा फुले : धनंजय कीर
२. महात्मा फुले विचारधन : भालबा विभूते

*****

ग्वालियर घरानों के ओंकारनाथ ठाकुरजीका उल्लेखनिय सांगितीक योगदान

प्रा. संतोष एम. धंदरे
श्री गणेश कला महाविद्यालय, अकोला

प्रास्ताविक :-

किसी घराने को घराना यह रुप प्राप्त होने के लिए कुछ विशिष्ट तत्वों को अपने साथ जोड़ना चाहता है तभी उसकी अन्यों से अलग पहचान होती है, जिस प्रकार कहा गया है " परम्परा और अपनी पृथक सत्ता के समीश्रण से घराने जड़ पकडते है और पनपते है" प्रत्येक

Government of Maharashtra

Government College of Arts & Science, Aurangabad

NAAC Re-accredited 'A' Grade

Department of Music
Organize
State Level Workshop,

ON

"VOICE CULTURE"

13th January 2017

CERTIFICATE

This is to certify that ~~Dr.~~/Mr./~~Ms.~~ Prof. Santosh Dhandre of __________

has actively participated in state level workshop, held at Government College of Arts and Science, Aurangabad on 13th January, 2017.

Mr. Buddharatna Liheetkar	Dr. Vaishali Deshmukh	Dr. Kumud Gore-Kherdekar
Organizing Secretary	Convener	Principal

DARJ
Inter Disciplinary Journal
DECISION AND ACTION RESEARCH JOURNAL
Inter Disciplinary Journal
Peer Reviewed / Referred Journal
ISSN 0975-590X

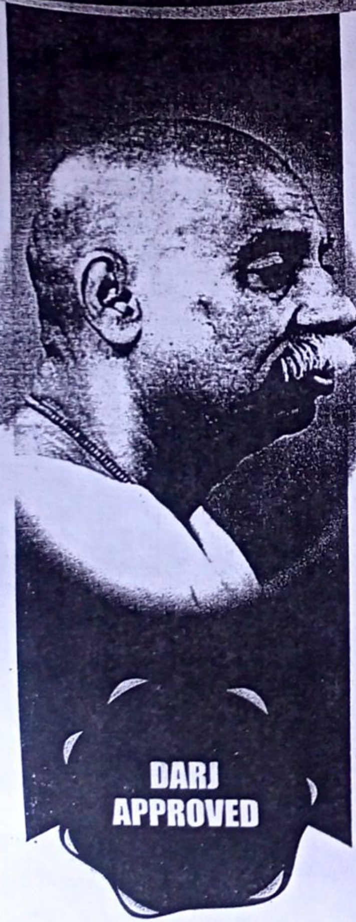

Certificate of Publication

This is Certify that

Prof./Dr./Mr./Miss. Satosh M. Dhandre

has contributed a paper as author / Co-author to title

वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का सांगीतिक दृष्टीकोण

and has got published in Vol. 09 Issue 01 Special Issue 2017. The Editor in Chief and the Editorial Board appreciate the intellectual contribution of the Author / Co-author.

Dr. Subhash Gawai	Dr. Rajiv Borkar	Rameshwar Bargat
CHIEF EDITOR	GUEST EDITOR	ORGANIZING SECRETARY

Publishing Dt.: 28.01.2017

Peer Reviewed and Referred Journal / ISSN 0975-

DAR.J

DECISION AND ACTION RESEARCH JOURNAL

SPECIAL ISSUE

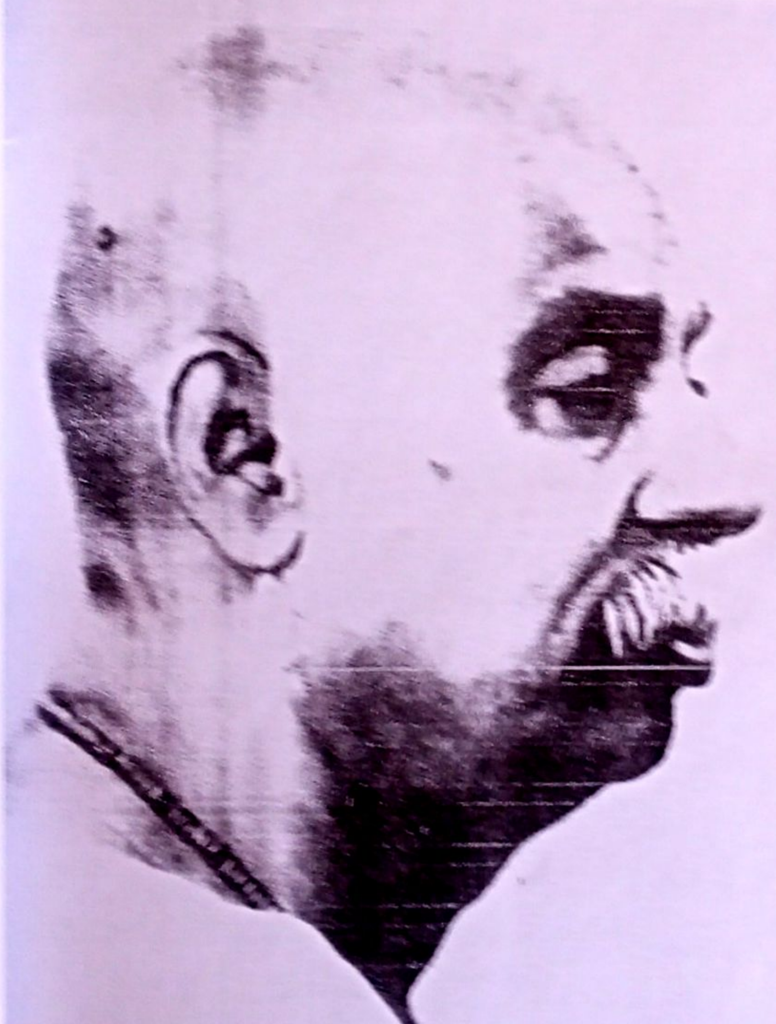

वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज 'साहित्य व कार्य'

तुझ्या श्रमास प्रतिष्ठा मिळो
सकलांचे लक्ष तुजकडे वळो
मानवतेचे तेज झळाळो
विश्वामाजी या योगे

"भारतीय वीर जवानांना समर्पित"

४थे राज्यस्तरीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज

विचार साहित्य संमेलन १७

संयोजक राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज सेवा समिती, अकोला

[illegible]

संपादक - डॉ.राजीव बोरकर

"DARJ" Vol. No. 09 / 2017/ Issue No.01 /

ISSN 0975-590X

अनुक्रमणिका

क्र.	शिर्षक	संशोधक	पृष्ठ
1.	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का सांगितीक दृष्टिकोण	श्री. संतोष मु. धंदरे	[illegible]
2.	राष्ट्रसंतांचे अंधश्रध्दा : निर्मुलन विषयक विचार	डॉ. जितेंद्र राठोड	[illegible]
3.	लोकजागृतीचे महापुजारी – राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज	दिलीप दामू कुमरे	[illegible]
4.	वंदनीय राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजींचे पर्यावरण शिक्षण विषयक विचार वर्तमान काळाची गरज	योगेश दासू वैद्य	[illegible]
5.	समाज प्रबोधनाचे एक सशक्त माध्यम – राष्ट्रसंताचे खंजेरी भजन	श्री. सतिश जमधाडे	[illegible]
6.	राष्ट्रसंताचे स्त्रीविषयक विचार	कु. दिपाली शंकरराव काकड	[illegible]
		वैशाली प्रकाश राठोड	
		श्री. चंद्रशेखर कुडमेथे	
7.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा सांगितीक दृष्टीकोण		

वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का सांगितीक दृष्टिकोन

सहा.प्रा. संतोष पु. [illegible]
संगीत विभाग
श्री गणेश कला महाविद्यालय,
कुमारी ता.जि. अकोला

त कला के माध्यम से वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी ने समाज प्रबोधन किया है। खंजेरी वाद्य का आधार न शैलीका सृजनात्मक अविष्कार किया है। संगित ललित कलाओं में सर्वश्रेष्ठ कला मानी जाती है। से दुर्लक्षित वाद्य की माध्यम से सामाजिक विकृति का प्रयत्न किया। वंदनीय राष्ट्रसंत ने खंजेरी भजन म से शोषित, पीडित, सामाजिक दुःख समझकर देने का प्रयत्न किया । इतनाही नहीं शिक्षित– समाज को अंधश्रध्दा जाल से मुक्त किया। जातिभेद, स्पृश्य, अंधश्रध्दा, व्यभिचार इन विकृत रोगों का जन के माध्यम से संजीवन औषधी निर्माण किया है ाय समाज को नवचेतना प्रदान की है। कहा जाता है

ीत है शक्ति ईश्वर की हर स्वर मे बसे है राम।
गी जो गाये रागीनी,रोगी को मिले आराम ।

ाध्य ऐसे रोगों पर मात करने की क्षमता संगीत मे है। ान की माध्यम से स्पष्ट हुआ है। कला के आदर से को मनुष्यत्व प्राप्त होता है। हर मनुष्य के अंदर एक नी चाहिए। ऐसा वंदनीय राष्ट्रसंत ने कहा है।

एकतरी अंगी असू दे कला ।
नाही तर कायी फुका जन्मला ।।

भजन की माध्यम से वंदनीय राष्ट्रसंत कहते है, रूप धारण करने के उपरांत अपने अंदर एक ना एक नी चाहिये। नही तो इस मनुष्य जन्म का जीवन में कुछ व नही है।

नीय राष्ट्रसंत को निसर्ग अनुरूप मधुर और भारदस्त की देन प्राप्त थी। संगीत कला की उपासना करके भजन से भी विकसीत की। इस माध्यम से जनसमुदाय ाजिक प्रबोधन किया। वंदनीय राष्ट्रसंत की भजन के पयुक्त संगीत साधन सामुग्री खंजेरी के साथ तबला, ार्मोनियम, चिपळ्या, एकतारी इ.साधन का भजन के प्योग हुआ है।

के लिए राग-अंग का आधार :

रतीय शास्त्रीय संगीत के बारे में वंदनीय राष्ट्रसंत को आदर था। अनेक रागों की जानकारी और स्वरूप की थी। राग काफी उनको प्रिय था। इस राग में अनेक त्यंत कुशलता के साथ वे प्रस्तुत करते थे। स्वर पंचम राव दिखाने की वो भजन है। इससे ऐसा प्रतित होता है राष्ट्रसंत को शास्त्रीय रागों की समज थी। काफी रागों नीय राष्ट्रसंत द्वारा दिया हुआ भजन है ।

अरे भई, प्रभु क्यो नही आये ?
हमारी पुकार नही सुन पाये ।।
क्या चाहते भारत का इनसे ?
और नतिजा होवे कैसे ?
मरने पर भी मरे जैसे
तडफ–तडफ जनजात दुखाये।।
कितना धर्म रहा है बाकी ?
कितनी लाज रही जाने की।।
कितनी है गौवें कटने की ?
पर दुःख से रोती अबला ।।
कितनी है पापी बढने को ?
कितने है सज्जन पढने को ।।
है किसान कितने घडने को ?
वस्त्र नही रहते शर्माये ।।
है कि नही दुनिया में आये ।
क्या वैकुंठ अभी तक सोये ।।
या डरते कितने घबराये ?
कहे तुकड्या नही खबर सुनाये ।।

राग काफी के साथ राष्ट्रसंत का राग देश में भी प्रिय भजन है।

पुरी करो कामना बापू की।
तबही फिरत भटे आपकी ।
ये चाहते थे मदिरा छोडो ।
घुस सिलायट का पथ तोडो ।
क्यु संगत करते हो पाप की ?
आजादी पायी है हमने,
सदगुण, सतचरित्र बनाने ।
सीडी चढो, न लो राह पाप की ।
पीर पराई अपनी मानो,
उन गरीबो के दुःख पहचानो ।
दूर करो विपद ही ताप की।
यह न करो तब दुःख पाओगे ।
यह दौलत किसके न बाप की ।

इस भजन के साथ ही वंदनीय राष्ट्रसंत की हिंदी और मराठी भाषा में भी अनेक भजने है। राष्ट्रसंत के भजन मे भक्ति, ध्यान, प्रार्थना, विवेक, वैराग्य, सत्य, अहिंसा, निर्भयता, समता, एकता इस प्राण की प्राप्ती होती है ।

संदर्भ ग्रंथसूची :

1) ग्रामगीता
2) प्रबंध : प्रा. डॉ. राजीव बोरकर
3) समाज संजीवनी
4) भजनावली

ISBN 978-93-86011-480

सत्यमेव जयते

Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

One Day International Conference

21st September 2016

Gharana Tradition in Music

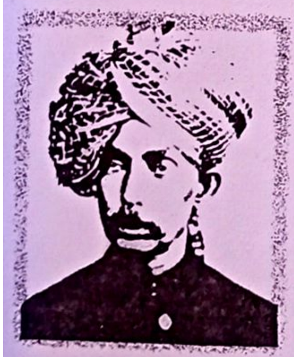

:: Organized By ::

DEPARTMENT OF MUSIC

V. N. G. I. A. S. S., Nagpur

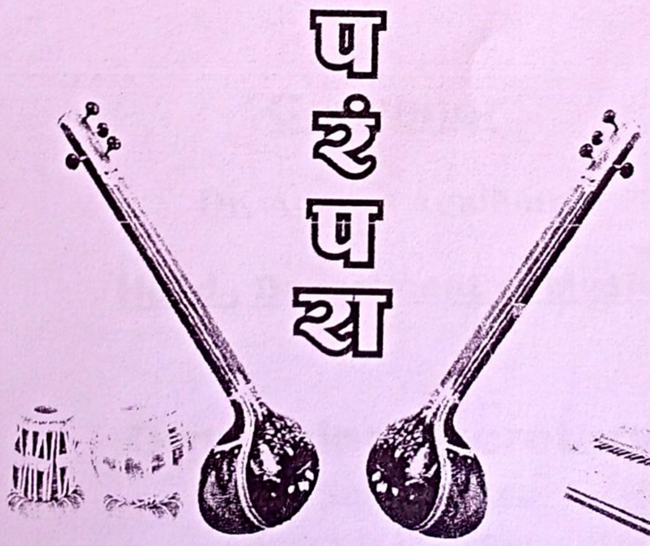

International Conference Proceedings

Department of Music

Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

R.B.I Square, Pt. Jawaharlal Nehru Marg, Nagpur - 440001

Website : www.vngiassnagpur.org, Email : directorvnglass@rediffmail.com

(Re-Accredited with Grade 'A' by NAAC)

ISBN 978- 93-86011 - 480

28.	Prof .Aparna A.Shelar	114-116
29.	Dr.Archana S. Deshpande	117-120
30.	Prof . Dushmita Rathod	121-124
31.	Prof .Likeshwar K. Verma	125-127
32.	Prof .Sunil Kolhe	128-130
33.	Prof .Abhishek Singh	131-136
34.	Prof . Prashant N.Gugilwar	137-140
35.	Prof .Nana Jadhav	141-144
36.	Prof . Jitesh Gadpaile	145-146
37.	Prof . S.K Khandare	147-151
38.	Prof .Dipali C.Pande	152-156
39.	Prof .Narendra .K Dhruv	157-161
40.	Prof . Aruna C. Harle	162-165
41.	Shri Wahedullah Saghar	166-167
42.	Prof .Santosh M.Dandhare	168-170
43.	Prof .Satish D. Jamdhade	171-173
44.	Prof .Sushil A. Vawalkar	174-176
45.	Prof .Priya Patil	177-180
46.	Prof . Chandrashekhar Kudmethe	181-184
47.	Mr. Sumedh B. Sahane	185-190
48.	Prof .Pallavi P. Kulkarni	191-192
49.	Prof .Seema C. Joshi	193-195
50.	Prof .R.L Sarkate	196-200
51.	Dr.Shilpi Nahar	201-204
52.	Dr.Shobhit K. Nahar	205-209
53.	Dr.Punit k.Patel	210-214
54.	Dr.Vidya Gavande	215-218
55.	Dr.N. L Gondane	219-224
56.	Prof . Pradnya D. Meshram	225-229
57.	Dr.Jaishree M. Vaishnav	230-233

ISBN 978-93-86011-480

विविध घरानो कें प्रस्तुतीकरण की विशेषताऐं तथा विविधताऐं

सहा. प्रा. संतोष मु. धंदर
संगीत विभाग
श्री गणेश कला महाविद्यालय,
शिवणी–कुंभारी, ता.जि. अकोला. (महा.)
मो. नं. : ८४०८९६०७२३.

प्रास्ताविक :

घरानों को 'घराना' यह रूप प्राप्त होने के लिए कुछ विशिष्ट तत्वों को अपने साथ जोड़ा जाता है। तभी उसकी अन्य घरानों से अलग पहचान होती है। जिस प्रकार कहा गया है परम्परा अपनी पृथक सत्ता के समीक्षक से घराने जड़ पकडते है। पनपते हैं। प्रत्येक घरानों की और दृष्टिपात करें तो स्पष्ट है। प्रत्येक घरानों की अपनी सीमा है। प्रत्येक घरानों की अपनी रिती अनुशासन तथा कुछ कायदे, बन्धन और नियमावली होती है। उसमें अनुशासन एवं स्वयं को वैशिष्टे, विविधता है। इसी कारण उसे घराना यह संज्ञा प्राप्त होती है। विशेष घराना प्रतिष्ठित माना जाएगा। जब पिढ़ी न पिढ़ी यह सिलसिला चलता रहे, कम–से–कम तीन पिढ़ियों तक गुरू–शिष्य परम्परा का होना आवश्यक है। संगीत में घरानों का प्रारम्भ मुगल युग के अन्तिम समय से ही हुआ है। क्योकिं किसी भी प्राचीन या मध्यकालीन ग्रन्थ में 'घराना' शब्द का उल्लेख नहीं मिलता। अतः घरानों का अस्तित्व ढाई सौ वर्ष से अधिक पुराना नही है। प्राचीन एवं मध्य युग मे ऋचागायन, सामगायन, 'मत' और बाणियाँ प्रचलित थी। भरत मत, शिवमत, हनुमन्त मत, नारद मत इस प्रकार चार मत थे। ध्रुपद की चार बाणियाँ थी। चार बाणियों में खंडार बाणी, नोहार बाणी, गोबरहार बाणी और डांगर बाणी उसके बाद जातिगायन और राग गायन प्रचलित हुआ। ऐसा माना जाता है कि घराने तो पहले भी थे परन्तु उसका स्वरूप भिन्न था। मुगलशासन अवस्था के आगमन के कारण दरबारी संगीतज्ञों एवं दरबार से बाहर के संगीतज्ञा में दो वर्ग उभरकर सामने आए। पहला वर्ग 'संगीतजीवी' तथा दुसरा वर्ग 'संगीतोपासक'। अलग अलग प्रांत में संगीतजीवी वर्ग द्वारा विकसित संगीत ये गान शैलियों की विविधता के कारण अलग–अलग घराने बने। घरानों के कारण ही कलाकारों के प्रतिभा में बहार आयी और ख्याल गायकी का अविष्कार विभिन्न सौदर्य प्रणालियों द्वारा होने लगा। जिस समय स्वरलिपी पध्दती प्रचार मे नही थी, उस समय गुरू–मुख से सीखी बन्दिशों एवं गायकी को जीवीत रखने मे महत्त्वपुर्ण कार्य घरानों के माध्यम से कलाकारोंने किया। गायको के मुख्य घरानों में (१) ग्वालियर घराना (२) जयपूर घराना (३) पटियाला या पंजाब घराना (४) किराना घराना (५) आगरा घराना (६) दिल्ली घराना। इन घरानों मे प्रत्येक कलाकारों के गायकी में घराना अनुरूप विशेषताऐ है।

(१) घरानों की गायनशैली तथा विशेषताए :

अ) ग्वालियर घराना :

१) जोरदार तथा खुली आवाज का गायन २) ध्रुवपद – अंग के ख्याल

ISBN 978-93-86011-480

३) सीधी तथा सपाट तानें ४) बोल तानों में लयकारी ५) गमकों का प्रयोग

ब) जयपुर घराना :

१) आवाज बनाने की अपनी स्वतंत्र शैली

२) खुली आवाज के गायन । तनैती बाज, बोल उपज तथा अनाघात लय।

३) गीत की संक्षिप्त बंदिश

४) वक्र तानें तथा आलाप की छोटी छोटी तानो से बढत

५) ख्याल गायन की विशेष बंदिश

क) पटियाला या पंजाब घराना :

१) रचनाओं में रंगीनी एवं चपलता

२) अलंकारिक वक्र तथा फिरत की तानो का प्रयोग

३) छोटे ख्यालों की कलापूर्ण बन्दिशें

४) गायन में पंजाब का अंग या टप्पा—शैली का रंग

५) तैयार तानों का अधिक प्रयोग और ठुमरी गायन मे दक्षता

ड) किराना घराना :

१) स्वर लगाने का अपना एक विशेष ढंग शब्दो अपेक्षा स्वर को महत्व

२) एक एक स्वर बढाते हुए गायन

३) आलाप—प्रधान गायकी

४) ठुमरी अंग: तत अंग की धीमी गायकी

५) मींड तथा गमकयुक्त तानक्रिया

६) आरोही क्रम से स्वर विस्तार

इ) आगरा घराना :

१) नोमतोम मे आलाप

२) बंदिशदार चीजो का गायन तथा लयकारी

३) खुली और बुलन्द आवाज?

४) ख्याल—गायकी के साथ साथ धृपद—धमार गायन बोल तानो पर अधिकार शब्दों को तोड़े बिना काव्य के अर्थानुरूप स्वरों से भावाभिव्यक्तिकरण ।

६) दिल्ली घराना :

१) ख्यालों की कलापूर्ण बंदिशें, विलंबित लय के ख्यालो में — पालकी की ख्याल, सवारी के ख्याल, पटरी के ख्याल तथा खानापूरी के ख्याल।

२) तान लेने की विचित्र पध्दतियॉं। जैसे — जोड़तोड़ की तान, झुला की तान, झकोले की तान, उखडे की तान, फंदे की तान।

३) द्रुतलय में तानों का प्रयोग

४) ताल और लय पर अधिकार। तान बांधते वक्त आकार का सही प्रयोग करना तथा उसके अवगुणों से बचना।

५) गायन में सुंदर स्वरों का मेल करके कलात्मक अंगो का प्रदर्शन

२) घराना गायकी में साम्य तथा विविधताएं :

प्रत्येक घराने की अपनी विशेषता तथा विविधता है। अपनी परम्परा और अपनी गायन शैली का गायक सच्चा अनुयायी होता था। सभी प्रचलित घरानों पर दृष्टिपात करे तो, ग्वालियर घराना, आगरा घरानों में जोरदार आवाज लगाने का विशेष ढंग एक समान है। इस कारण यह घरानो में ध्रुपद गायन तथा ध्रुपद अंग के ख्याल प्रचलित है और गाये जाते

ISBN 978- 93-86011 -480

हैं। परंतु एक बात सभी में समान रूप से जो हमारे सामने आती है वह यह है कि सारे घराने संयम की एक विशिष्ट मर्यादा का पालन करते है। घरानों के राग–स्वर तो प्राय: एकसे ही है, किन्तु उनके गाने का या स्वरों को प्रयुक्त करने का ढंग अलग–अलग विविधताओंके कारण से दृष्टिपात सामने आता है।

घराना गायन शैलीयों की विविधताये तथा विशेषताये

घराना गायन शैलीयोंका तक्ता

विविध घराना	आवाज तथा स्वर लगाने का ढंग	ख्याल गायन	तान/गमक लेने का तरिका	गायन अंग
१) ग्वालियर घराना	जोरदार तथा खुली आवाज	ध्रुपद अंग के ख्याल	सीधी तथा सपाट तानें गमकों का प्रयोग	ध्रुपद अंग
२) जयपुर घराना	आवाज बनाने की अपनी स्वतंत्र शैली, आलाप की छोटी–छोटी ताने से बढत	गीत की संक्षिप्त बंदिश तथा ख्याल गायन की विशेष बंदिश	वक्र ताने तथा आलाप की छोटी–छोटी तानो से बढ़त	श्रृंगार, विरह रस की विशेष बंदिशे
३) पटियाला या पंजाब घराना	आवाज लगाने का विशेष ढंग	छोटे ख्यालों की कलापूर्ण बंदिशे	अलंकारिक वक्र तथा फिरत की तानों का प्रयोग	पंजाब अंग तथा टप्पा शैली का र
४) किराना घराना	स्वर लगाने का अपना एक विशेष ढंग, शब्दो की अपेक्षा स्वर को महत्व, एक एक स्वर की बढत	आलाप प्रधान गायकी ख्यालों में शब्द अपेक्षा स्वर को महत्व	मींड तथा गमक युक्त तानक्रिया	ढुमरी अंग तथा तत अंग
५) आगरा घराना	खुली और बुलन्द आवाज, नोमतोमयुक्त स्वर आलाप	नोमतोमयुक्त आलाप से ख्याल गायन की सुरवात	शब्दों को तोड़ बिना बोल तानों पर प्रभुत्व	गायकी में ध्रुपद अंग की आस
६)दिल्ली घराना	स्वरों का मेल लेके आवाज लगानेका विशेष ढंग	ख्यालो में पालकी, सवारी, पटरी तथा खानापूरी के ख्याल	तान लेने की विचित्र पध्दतीया, जोड़तोड़ की तान, झुला की तान, झकोले की तान, उखड़े की तान, फंदे की तान	स्वरों का मेल करके कलात्मक अंगो का प्रदर्शन

संदर्भग्रंथ सूची

१) ग्वालीयर घराने – रागविद्येची गंगोत्री – पं. श्यामराव कुलकर्णी

२) उपकार प्रकाशित संगीत – डॉ.निशा रावत

३) संगीत विशारद – वसंत

४) घरंदाज गायकी – वा.ह. देशपांडे

प्रतिभा शिक्षण प्रसारक मंडळ जनूना, ता. बार्शिटाकळी, जि. अकोला द्वारा संचालित

मधूकरराव पवार कला महाविद्यालय, मूर्तिजापूर,

जि. अकोला द्वारा आयोजित

एक दिवशीय राज्यस्तरिय संगीत कार्यशाळा

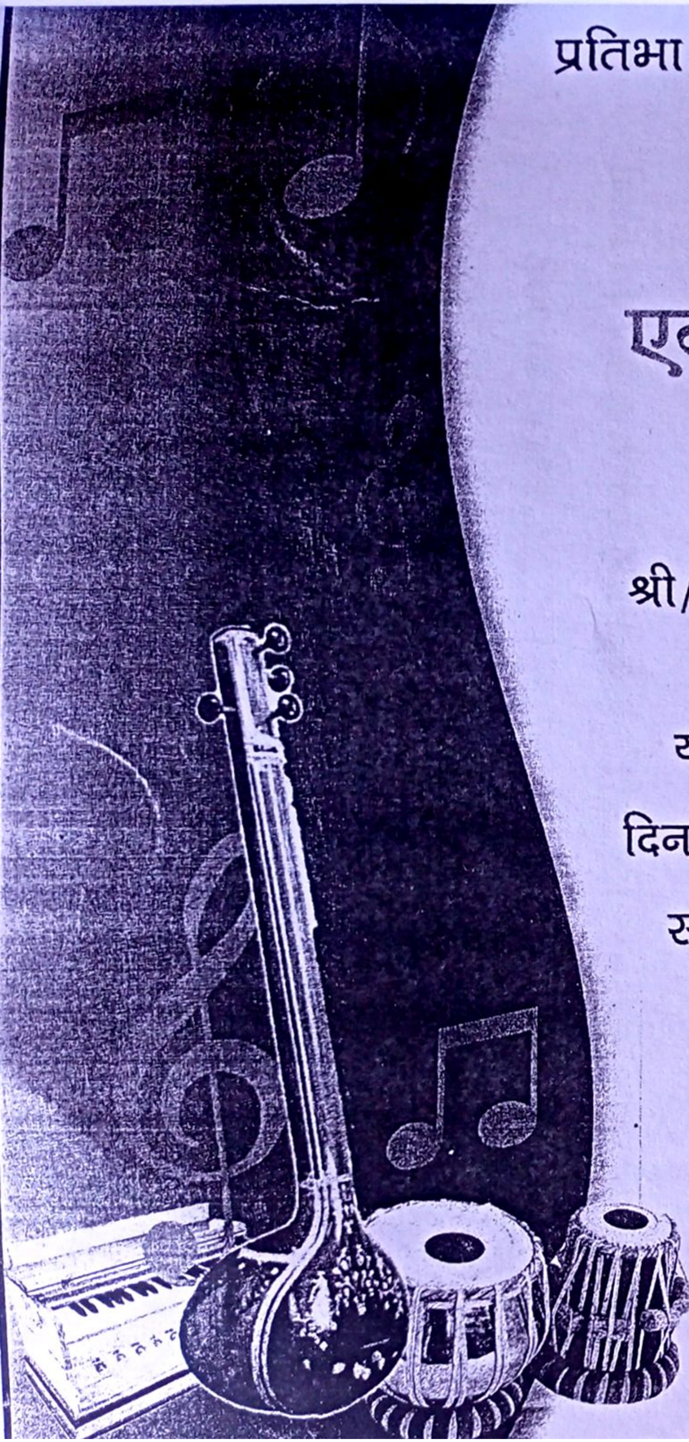

प्रमाणपत्र

श्री/श्रीमती/कु. प्रा. संतोष मुकिंदा खंदरे

यांना ''शास्त्रीय व सुगम संगीतामध्ये कंठसाधनेचे महत्व'' या विषयावरील दिनांक २९ एप्रिल २०१६ रोजी आयोजित एक दिवशीय राज्यस्तरीय संगीत कार्यशाळेत सहभागी झाल्याबद्दल हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे. पुढील सांगितिक वाटचालीस

हार्दिक शुभेच्छा

प्रा. डॉ. माधूरी पाटील	प्रा. डॉ. राजीव बोरकर	प्रा. संतोष खंडारे
प्रभारी प्राचार्य	समन्वयक	संगीत विभागप्रमुख

सत्यमेव जयते

Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

R.B.I. Square, Pt. Jawaharlal Nehru Marg, Nagpur-440001

(Re-Accredited with Grade 'A' by NAAC)

One Day International Conference
'GHARANA TRADITION IN MUSIC'

CERTIFICATE

This is to certify that

PROF SANTOSH DHANDARE

has attended/participated in One Day International Conference on 'Gharana Tradition in Music'

held at Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur on 21 September, 2016.

We wish success for future musical life.

Dr. Aparna Agnihotri
HOD, Music
Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

Dr.Sunetra Balasaheb Maharaj (Patil)
Director
Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

Vandaniya Rastrasant Shri Tukdoji Maharaj Seva Samiti, Akola
Register No. Mh/340/AF/1798

6th Statelevel Rastrasant Shri Tukdoji Maharaj Vichar Sahitya Sammelan

24, 25 of November 2018

CERTIFICATE

This is to certify that Mr./Mrs./Miss./Dr. **सहा. प्रा. संतोष मु. धंदरे** of **श्री गणेश कला महाविद्यालय, कुंभारी, अकोला.** has Participated and Presented a paper tittle **''राष्ट्रसंताची खंजरी भजने, राष्ट्रनिमिर्ती करीता अनमोल सांगीतीक योगदान''** in the Two days Statelevel Rastrasant Shri Tukdoji Maharaj Vichar Sahitya Sammelan on 24, 25 November 2018.

His / her paper has been included in the conference proceedings bearing the AJANTA – ISSN – 2277 – 5730 with 5.5 Impact Factor.

Convener & Vice President
(RTMSSS)
DR.RAJIV BORKAR

President (RTMSSS)
RAMESHWAR BARGAT

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

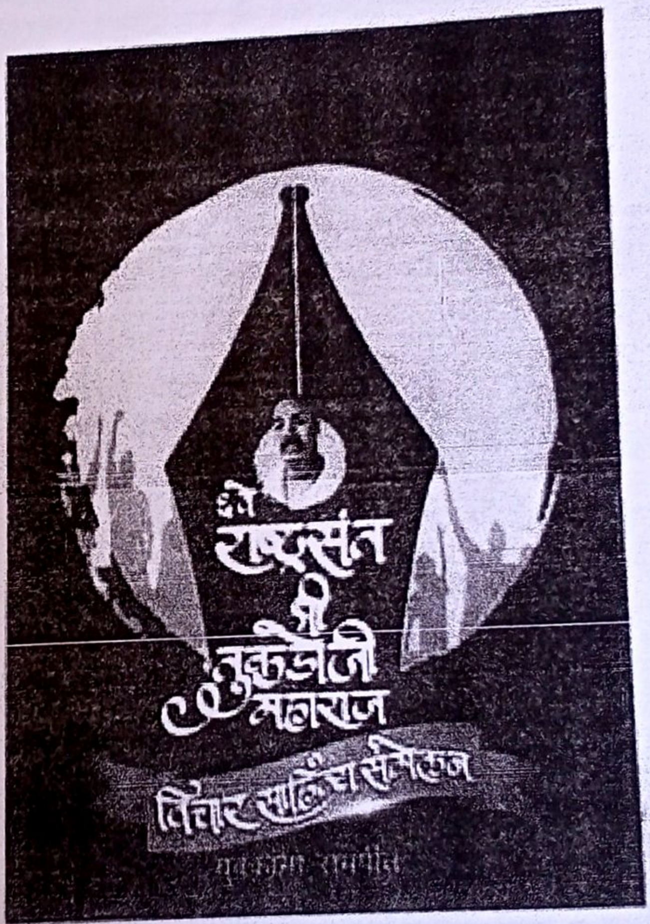

Volume - VII, Issue - IV, October - December - 2018
ISSN 2277 - 5730

Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

MARATHI PART - I

Ajanta Prakashan

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER -DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

Sr. No.	Name & Author Name
१३	ग्रामसुधारणेचा मुलमंत्र म्हणजे ग्रामगीता प्रा. जवाहर लक्ष्मण मोरे
१४	प्रबोधनकार राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज प्रा. प्रमोद द. शेटे
१५	राष्ट्रसंताची खंजरी भजने, राष्ट्रनिर्मिती करीता अनमोल सांगीतीक योगदान सहा. प्रा. संतोष मु. धंदरे
१६	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शिक्षण विषयक विचार प्रा. राजेश रा. पाटील
१७	समाजसुधारक व. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज प्रा. डॉ. माधुरी म. पाटील
१८	राष्ट्रसंताचे कृषिविषयक विचार प्रा. डॉ. निशा स. नायगांवकर
१९	राष्ट्रसंतांचे स्त्रीस्वावलंबन व महिलोन्नतीविषयक विचार प्रा. डॉ. विठ्ठल जीवतोडे
२०	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कमी करण्यासाठी ''ग्रामगीता'' एक सक्षम उपाय प्रा. मंगेश नि. जमदाडे
२१	ग्रामगीतेतील ग्राम विकास विषयक विचार एक अभ्यास प्रा. डॉ. जयदीप रामकृष्ण सोळुंके
२२	ग्रामगीता एक मानवाधिकारमूल्य सुनिल रामदास खडसे
२३	राष्ट्रसंतांची स्त्रीविषयक यथार्थ दृष्टी डॉ. सुवर्णा रा. घाडगे
२४	श्रमसंपत्ती : आदर्श ग्रामनिर्माणाचा मूलमंत्र प्रा. डॉ. अविनाश श. घोबे

१५. राष्ट्रसंताची खंजरी भजने, राष्ट्रनिमिर्ती करीता अनमोल मार्गदर्शक योगदान

सहा. प्रा. संतोष मु. धंदरे
श्री गणेश कला महाविद्यालय, कुंभारी, अकोला.

"गीतम वाद्यम् तथा नृत्यम त्रयम संगीत मुच्यते", याचाच अर्थ सांगतात गायना सोबतच वादना ... महत्त्व आहे. गायन व वादनक्रिया एकमेकांशी पुरक आहे. वादनासोबत गायन असेल, किंवा गायना ... मनाचे रंजन करत असते. गायन वादन अशी क्रिया जेथे होते, तथे आनंदायी अनुभूती येते.

"तंतवाद्य तु देवांना गंधर्वाणाच शेषिरय अवनध्दम राक्षसानातु किन्नराणा घनं विदु"

म्हणजेच वाद्य देवतांशी, सुषीर वाद्ये गंधर्वांशी अवनध्द वाद्ये राक्षसांशी तर घन वाद्य किन्नरांशी ... वेदीक काळ, रामायण, महाभारत, काळापासुन तर आजपर्यंत वाद्यांचा विकास व प्रचार झालेला आहे. ... दृष्टीक्षेप बघता वाद्याचे चार प्रचार समोर येतात ते म्हणजे-

१) ततवाद्य/विततवाद्य, २) सुषिर वाद्य, ३) घन वाद्य, ४) अवनध्द वाद्य

खंजेरी हे अवनध्द वाद्य या प्रकारात मोडते अवनध्द वाद्य ही चर्मवाद्य होय याचाच अर्थ ही ... कातडयापासुन बनविलेली असतात. खंजेरी हि अवनध्द वाद्य असल्यामुळे ती आघात करुन वाजविल्या जात ...

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी लोकांना आकर्षित करण्याचे लोकांच्या मनापर्यंन्त पोहचण्याचे माध्यम म्हणजे खंजरी भजन खंजरी भजनाचे सामर्थ्य एवढे मोठे आहे कि त्यात समस्त विश्वाचे कल्याण ... प्रभावलेले आहे. खंजरी भजन हे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या आधीही प्रचलीत होते पण ते केवळ ... सीमांपुरतेच परंतु राष्ट्रसंतांनी खंजरी भजन शैलीचा उपयोग भक्तीमार्गासाठी तर केलाच याच ... जनप्रबोधन व राष्ट्रजागृतीसाठी त्यांनी खंजरीभजनाचा वापर प्रामुख्याने केला. त्याच्या खंजरी भजनातून ... तुकडोजी महाराज यांचे राष्ट्रजागृती करीता खंजरी भजन हे अनमोल योगदान आहे.

संताचे राष्ट्रजागृतीकरीता दिलेली भजनं एक अनमोल ठेवा

भारत शानदार हो मेरा, भारत शानदार हो मेरा ||
मै सेवक बलवान सिपाही, रहूं देशका प्यारा |
शुध्द चरित्र, नीनता, ममता, यह मेरा निर्धारा ||१||
हिंदु इसायी, बुध्द, पारसी, मुस्लिम, जिन, गुरु व्दारा |
भाइ समझकर सबसे बरतु यही लगाकर नारा ||२||
सदा रहु उद्योगी, तनसे करु व्यायाम पियारा |
नित्य करुं प्रार्थना सामुहीक लेकर जन-गण सारा ||३||

सुंदर गांव बनाये बहादु फिर प्रेमकी माला
तुकड्यादास कहे [illegible] [illegible]

[illegible] तुकडोजी महाराजांनी राष्ट्रीय आंदोलनात [illegible] आपल्या भजनातून [illegible] भजन हे [illegible] मर्यादित न ठेवता [illegible] आणि देशभक्ती [illegible] सामाजिक दृष्टिकोनातून [illegible] आणि सर्वसामान्य लोकांपर्यंत [illegible] [illegible] महाराज

मत होना बेईमान देश का मत होना बेईमान
तेरे बुजुर्गोने खून देकर, ए दी तुझको शान
मत होना बेईमान देश का मत होना बेईमान
देशभक्ती उन्हीं की है। जो त्याने [illegible] पर [illegible]
बनाये देश आपना घर। छोड़ [illegible] [illegible] का।
हो [illegible] संयमी जीवन। वही [illegible] करे [illegible]।
यो तुकड्यादास कहता है। वही पात्र आदर का।

कधी दिसेल मनमोहना।
पाहण्या भारत आपुला पुन्हा
भारत प्रहत लागले।
मोडण्यास यई बंधना
पाहण्या भारत आपुला पुन्हा॥

अशा प्रकारची विविध खंजरी भजने राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी रचली राष्ट्रसंतांची व्यक्ती विकासापासून [illegible] व राष्ट्रविकासाला महत्त्वाचे स्थान दिले. त्यांनी तेव्हा दिलेली भजने आज तरुण समाजापर्यंत पोहचवून [illegible] राष्ट्रजागृतीचे कार्य करीत आहे. म्हणून राष्ट्रसंतांनी दिलेली खंजरी भजने हे राष्ट्राचा अभिमान व [illegible] [illegible] लागेल.

संदर्भ सूची

राष्ट्रीय भजनावली - हिंदी
[illegible] ग्रामगीता - वंदनिय रा. तुकडोजी महाराज गुरुदेव आत्मानुसंधान, भू-वैकुंठ टकडी जि. [illegible]
[illegible] राजगुरु (संकलन व संपादन) ग्रामगीता (तुकडोजी महाराज रचित)
[illegible] देशमुख, भारतीय संगीत गुरुपुष्प - स्वराजंली प्रकाशन अकोला
संगीत कला विहार
[illegible] संगीत विशारद

AJANTA

Volume ... 2020

Impact Factor ... (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

प्रा. संतोष मुकिंदा धंदरे

In Recognition of the Publication of the Paper Entitled

राष्ट्रसंताची खंजेरी भजने, अमुल्य योगदान

Ajanta Prakashan

Mob.

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - I January - March - 2020

MARATHI PART - III / HINDI / ENGLISH

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - III

लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे मौलिक राष्ट्रजागरण **डॉ. स्मिता मनोहरराव जाधव**	४८-५३
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा भजनातील सांगेतिक प्रयोग **प्रा. डॉ. सोपान सिताबराव वतारे**	५४-५५
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा साहित्यविषयक दृष्टिकोण **प्रा. दिलीप घोनमोडे**	५६-६१
वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या समाजप्रबोधनातील भजनप्रभाव **प्रा. डॉ. राजीव बोरकर**	६२-६५
राष्ट्रसंताची खंजेरी भजने, अमुल्य योगदान **प्रा. संतोष मुकिंदा थंदरे**	६६-६७
राष्ट्रसंतांचे स्त्री सबलिकरण व महिलोन्नती विषयक विचार **डॉ. माधुरी ना. कोकोड**	६८-७०
राष्ट्रसंतांचा संगीत विषयक दृष्टिकोन आणि सकारात्मक समाज प्रबोधन **वैखरी वझलवार**	७१-७४
राष्ट्रसंत तुकडोजींचे महिला सबलीकरण व स्त्री उन्नतीचे विचार **डॉ. सिध्दार्थ बुटले**	७५-७७
राष्ट्रसंतांची खंजरी भजनातून समाजजागृती **प्रा. डॉ. सुधाकर वि. भुयार**	७८-८०

१७. राष्ट्रसंताची खंजेरी भजने, अमुल्य योगदान

प्रा.संतोष मुकिंदा थंदरे
श्री गणेश कला महाविद्यालय, कुंभारी ता. जि. अकोला.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे राष्ट्रकार्य अमाप आहे. राष्ट्रसंतानी या राष्ट्राला 1) राष्ट्रभक्ती 2) साक्षरता 3) व्यसनमुक्तीपर भजने 4) विषयवासनेवर नियंत्रण 5) लालची, स्वार्थी वृत्तीचा त्याग 6) महिला सशक्तीकरण 7) राष्ट्रीय एकात्मता व सर्वधर्म समभाव दिला. राष्ट्रसंतांनी समाजप्रबोधन केले. प्रबोधनाकरिता सामान्य जनतेपर्यंत पोहचण्याचा जवळचा मार्ग म्हणजे संगीत खंजरी भजने, खंजरी ताल हि राष्ट्रसंताच्या अंतरंगात उपजतच होती.

खंजेरी भजन हे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या आधी सुध्दा प्रचलित होते. परंतु फक्त पारमार्थिक व व्यक्तीमार्गापुरतेच राष्ट्रसंतांनी खंजेरी भजनाचा उपयोग भक्तिमार्गासाठी तर केलाच त्याच बरोबर समाजप्रबोधन, साक्षरता, राष्ट्रभक्ती मार्गाचा संदेश दिला. राष्ट्रसंतांनी विकसीत केलेली हि खंजरी भजन शैली म्हणजे गायन व वादन क्षेत्राला मिळालेली एक बहुमुल्य देणगीच होय.

"एक तरी अंगी अंगी असु दे कला । नाही तरी काय फुका जन्मला।।"

खंजेरी भजन शैलीची एक आगळी वेगळी विशेषता आहे. ती म्हणजे खंजरी भजनाकडे जनता मोठ्या प्रमाणात आकर्षित झाली. राष्ट्रसंताचे भारतभर तसेच विदेशातही भजनाचे कार्यक्रम झाले. हजारो लोकांनी खंजेरी वादनाची कला आत्मसात केली. खंजेरी भजन संप्रदायाचा पाया रचला.

"भजनाची वाजली खंजरी । थाप पडली मृदंगावरी ।।
झाली जनता वेडीबावरी । ऐकाया भजनासी ।।

राष्ट्रसंताच्या भजनाला जनता ओसंडून जायची. खंजरी भजनाला आलेली जनता, खंजरीवर पडलेली थाप व खंजरीनिर्मीत नादामध्ये रंगुन जायची, आणि भजनामध्ये विविध अंगी राष्ट्रसंताची खंजरी भजने हि जनतेपर्यंत पोहचत होती.

राष्ट्रसंताची शेवटची आशाढी पंढरपुर वारी

वयाच्या शेवटच्या टप्प्यात प्रवासासाठी शरीर सक्षम नसतांनाही महाराजाची आषाढी वारी चुकवायची नाही या श्रध्देने महाराजांनी पंढरपुरचा प्रवास केला. गेले चार महिने ठणकत असलेल्या शरीराने वास्तविक आपल्या अगनिकतेची सुचना दिली होती. पंढरपुरला गेल्यावर तेथे त्यांनी ध्यानप्रार्थना केली, पण प्रार्थनेचा पाठही त्यांना नीटपणे म्हणता आला नाही. परंतू मंचावर आलेत. अत्यंत क्षीण आवाजात उपस्थितांना संबोधित करतांना राष्ट्रसंत म्हणाले, "प्रभु विठ्ठलाच्या दरबारात आजवर मी भजनाव्दारे जनता जनार्दनाची सेवा करीत आलो. पण आता शरीर थकलं? आवाज साथ देईनासा झाला...." मी आपली सेवा कशी करू शकेल. ते सांगता येत नाही, पण आपण गोड करून घ्याल अशी आशा आहे. अशारितीने प्रस्ताविक करून त्यांनी खंजरीवर थाप मारून गायला सुरूवात केली. आपली सारी व्यथा विसरून गाऊ लागले. काही वेळा नंतर ....

"कशाला काशी जातो रे बाबा ।

कशाला पंढरी जातो ।।

भजन म्हणायला सुरूवात करताच ते थांबले व म्हणाले, तुम्ही सर्व पंढरीला आला आहात मीही आलो, मग कशाला पंढरी जातो म्हणण्याच औचित्य काय? ते हे आहे की पंढरीला ज्यासाठी यावं म्हणून संतांनी सांगीतले ते जर आपण आचरणात नसु, साध्य करीत नसु तर पंढरीला येण्याचा लाभ काय? सत्संगातून सत्प्रेरणा घेतली तरच येण्याचं सार्थक, हा विचार अंतर्मुख होऊन सर्वांनी करावा हे सुचविणारं हे भजन आहे.

संदर्भ सूची

1. 2019 रोखठोक, अतिथी संपादक प्रा. तुकाराम बिडकर.
2. डॉ. सुभाष सावरकर, ग्रामगिता रहस्य स्पंद?, वैभव फांडेकर राही प्रकाशन, नविन आवृत्ती 19 डिसेंबर 2013.
3. संगीत कला विहार
4. राष्ट्रीय भजनावली मराठी–हिंदी.
5. सार्थ ग्रामगीता – वंदनीय रा. तुकडोजी महाराज गुरूदेव आनमानुसंधान भु–वैकुंठ टेकडी जि. चंद्रपुर
6. माधव राजगुरू (संकलन व संपादन) ग्रामगीता (तुकडोजी महाराज रचित)

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

Volume - VII, Issue - IV, October - December - 2018
ISSN 2277 - 5730

AJANTA

Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

सहा. प्रा. संतोष मु. धंदरे

As a Recognition of the Publication of the Paper Entitled

राष्ट्रसंताची खंजरी भजने, राष्ट्रनिमिर्ती करीता अनमोल सांगीतीक योगदान

Ajanta Prakashan
Jaisingpura, Near University Gate,
Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877
Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Editor : Vinay S. Hatole

Indian Social & Research Foundation, Akola

ARTS COLLEGE MALKAPUR, AKOLA

(Accredited by NAAC with "B" Grade)

Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Sharada Sangeet-Kala Academy

In Collaboration with **Sharda Sangeet-Kala Academy Indore (M.P.)**

Department of Music and IQAC Organized One Day National E-Conference On
Contribution of Modern Technology in Globalization and Development of Music & All Interdisciplinary Subjects

Certificate Of Participation

This is to certify that **Santosh mukinda Dhandare**
has participated in the interactive E-Conference on **"Contribution of Modern Technology in Globalization and Development of Music & All Interdisciplinary Subjects"** held on Friday, 23rd April 2021 on Online platform. **An International, Online Peer Reviewed and Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies ISSN 2278-8808 and Impact Factor 7.380.** He / She Attended / Presented a paper entitled

सांगीतिक वाद्ये व मानवी जीवन

Dr. Sunil B. Patake **Organizing Secretary**	Asst. Prof. Pravin P. Ugale **I.Q.A.C. Co - ordinator**	Asst. Prof. Vandana M. Deshmukh **Co - Convener**	Dr. Gitali S. Pande **Principal & Convener**

Editorial Board

Editor-In- Chief

Dr. Yashpal D. Netragaonkar
Associate Professor, MIT World Peace University,
School of Education, Kothrud, Pune.

Editor

Dr. Gitali S. Pande
Principal
Head of Music Department,
Arts College Malkapur, Akola (M.S.)

Co-Editor

Dr. Sunil B. Patake
Department of Music
Arts College Malkapur, Akola (M.S.)

Review Committee

Dr. Gitali S. Pande
Asst. Prof. Vandana M. Deshmukh
Dr. Sunil B. Patake
Dr. Dilip Surywanshi
Dr. Dipali Gawande
Dr. Pradip Taktode
Asst. Prof. Pravin Ugale
Dr. Seema Kale
Dr. Anuprita Mapari
Asst. Prof. Jayshri Chaturkar

Advisory Board

Dr. Bhojraj Choudhari
Dr. Kaumudi Barde
Dr. Kishor Deshmukh
Dr Shirish Kadu
Asst.Prof. H. K. Mankar
Dr. Sopan Watare
Dr. Vanita Bhopat
Asst.Prof. V. Korde
Dr. Varsha Kulkarni
Dr. Snehal Dahale
Dr. Prashant Bagade
Dr . Netra Telharkar
Dr. Vrushali Deshmukh
Dr. Mrunal Kadu
Dr. Rajesh Umale
Dr. KamalTai Bhonde
Dr. Bageshri Joshi
Dr. Minal Thakare
Dr. Snehal Shembekar
Dr. Umesh Chapke
Asst. Prof. N. Bhadke
Dr. Ajay Solanke
Asst.Prof. A. Gawande
Asst.Prof. M. D. Baswant
Dr. Gajanan Lohale
Asst.Prof. Uttara Tadawi
Asso. Prof. Aruna Harley
Asst. Prof. S. Khandare
Dr. Sachin Bandgar
Asst. Prof. Vidya Gawande
Dr. Rajendra Deshmukh
Dr. Chandrakiran Ghate
Dr. Snehashish Das
Dr. Archana Ambhore
Dr. Dhanashri Pande
Asst.Prof. Vivek Chapke
Asst.Prof. Sumedh Sagne
Asst.Prof. Anil Nimbalkar
Dr. Sadhana Mohod
Dr. Jayshri Kulkrni
Dr. Yogini Sontakke
Dr. Prasad Madawi
Asst. Prof. Sonali Asarkar
Asst.Prof. S. Manwar
Asst.Prof. S. Wawarkar
Dr. Abhay Gadre
Asst.Prof. Pravin Alashi
Asst.Prof. C. Mendole
Dr. Priti Kulkarni
Asst.Prof. D. Bompilwar
Dr. Pournima Diwase
Dr. Mukta Mahalle
Dr. Sunil Kolhe
Asst. Prof. R. Sarkate
Dr. Rajiv Borkar
Dr. Ankush Giri
Dr. Sharmila Deshmukh
Dr. Prachi Halgawkar
Asst. Prof. S. Jamdade
Asst. Prof. S. Dhandare

12. आधुनिक तंत्रज्ञान व शास्त्रीय संगीत... *प्रा. डॉ. राहुल काशिनाथराव एकबोटे*	546-548
13. जागतिकीकरण आणि संगीताच्या विकासात आधुनिक तंत्रज्ञानाचे योगदान *ज्ञानेश्वर चौपीलवार*	549-552
14. संगीताचे जागतिकीकरण व विकास यामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचे योगदान *डॉ. रश्मि शैलेश देशपांडे*	553-558
15. संगीताच्या विकासात आधुनिक तंत्रज्ञानाचे योगदान *प्रा. चंद्रशेखर हि. मेंडोले*	559-562
16. विदर्भातील दलितरत्न : श्री. किसन फागुजी बन्सोड *प्रा. डॉ. अरुण एन. फरपट*	563-568
17. सांगीतीक वाद्य व मानवी जिवन *प्रा. संतोष मुकिंदा चंदरे*	569-572
18. वाचनसंस्कृती वाढीसाठी ग्रंथालयातील उपक्रम आणि योगदान *प्रा. मंगेश वामनराव वागदे*	573-577
19. आधुनिक तंत्रज्ञाना अंतर्गत समाजाचा विकास - एक आढावा *Ku. Snehal Rameshwar Khandare*	578-583
20. जागतिकीकरण आणि कृषी क्षेत्रातील बदल *प्रा. नंदकिशोर प्रेमचंद सिंगाडे*	584-589
21. ध्वनी प्रदुषणाचे पर्यावरणावर संगीतावर होणारे परिणाम व उपाययोजना *डॉ. वैशाली सदाशिवराव चौरपगार*	590-592
22. मराठी साहित्य आणि जागतिकीकरण *प्रा. ए. बी. भावसार*	593-599
23. मराठी कादंबरी स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये *डॉ. दीपाली प्र. गांवडे*	600-605

Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies,
Online ISSN 2278-8808, SJIF 2021 = 7.380, www.srjis.com
PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL SPECIAL ISSUE APR-MAY, 2021, VOL- 8/65

सांगीतीक वाद्य व मानवी जिवन

प्रा. संतोष मुकिंदा धंदरे

संगीत विभाग, श्री गणेश कला महाविद्यालय, कुंभारी, ता.जि. अकोला

Email ID: santoshdhandare1@gmail.com

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

सृष्टीच्या स्वर्निम विहान ते प्रलयच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत संगीताचे अस्तित्व स्वीकार करावेच लागते. जीवन ग्रंथाचे पृष्ठ कितीही पलटवा कोणत्याच अध्यायामध्ये संगीत शुन्य स्थान वाचायला मिळणार नाही. विश्वयुगात मानवाच्या जन्मापासुन ते शेवटच्या क्षणापर्यंत संगीत सामावलेले आहे.

क्षिति, जल, पावक, गगन, समीरा । पंच रचित यह अधम शरीरा॥

या पाच तत्वापासुन मानवी शरीर निर्माण झाले आणि हेच पंचतत्व मानव जिवनाचे आधार मानले गेले. हेच पाच तत्व प्रकृतीचा आधार मानले गेले. चेतन सृष्टीचे अस्तित्व यावर सामावलेले आहे. वैज्ञानिकांनी सिध्द केले या पाच तत्वावर संगीत विधमान आहे. मानवातील प्रेम, ईर्षा, व्देश, उल्हास, शोक, क्लेश इत्यादी स्थिती एकसारखी नसल्यामुळे संगीत भावनांचे प्रतिनिधित्व करते.

" गीतम् वाद्यम् तथा नृत्यम् त्रयम् संगीत मुच्यते"

गीत, वाद्य व नृत्य या तिन्ही कलेच्या समुहाला संगीत असे म्हणतात. गायनासोबत वाद्य, वाद्यासोबत नृत्य हे मानवी मनाचे रंजन करत असते.

"योय ध्वनी विशेषस्त् स्वर वर्ण विभिनिता
रंजको जनचित्तनास राग कथीतो हृदयी"

असा विशिष्ट नाद, ध्वनी जो संगीतोपयोगी असेल तो नाद, मानवी जनसमुदायाचे रंजन करते. सृष्टी मध्ये मानवाची विकसीत स्वरूपात टप्या टप्प्याने उत्पत्ती झाली. मानव चालु लागला बोलु लागला. भावना समजू लागला, प्रगट करू लागला. भावने सोबतच रंजनाचे माध्यम शोधू लागला.

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

या माध्यमातुनच लोकसंगीताची उत्पत्ती झाली. काही शास्त्रज्ञाच्या मते लोकसंगीतातूनच शास्त्रीय संगीताची उत्पत्ती झाली. लोकांनी लोकांकरिता लोकांच्या रंजनाकरिता केलेले गीत म्हणजे लोकगीत होय. लोकगीते गाणाऱ्यांच्या हृदयातील काव्य हे मुळातच गेयता घेऊन आलेले असल्यामुळे गीतगायनातील शब्द व भावना ह्या साद प्रतिसाद देत असल्यामुळे लोकसंगीत प्रत्ययाचा येते. गीत व वाद्याचे एकत्रीकरण असेल तर मानवी मनाला आनंदाची अनूभूती येते. म्हणून वाद्याची सुध्दा उत्पत्ती झाली असावी असे म्हणता येईल. उदा. सारंगी हे वाद्य २ तारा असलेली सारंगी वाद्य, ४ तारा असलेली सारंगी वाद्य, ७ तारा, १७ तारा अशाप्रकारे विविध वाद्याचे सुध्दा विकसित रूप निर्देशनास येते. संगीतोपयुक्त विविध वाद्याची निर्मीती झाली ते यानुसारच विविध वाद्याचा अभ्यासाकरिता वाद्यांचे वर्गीकरण, वाद्याचे प्रकार समजून घेणे आवश्यक आहे.

वाद्याचे वर्गीकरण वाद्याचे चार प्रकार :-

अतिप्राचिन काळापासुन वाद्याचे महत्व आढळून येते. शिल्पकलेत, चित्रकलेत संगीत वाद्याच्या विविध आकृत्या आढळुन येतात. पुरातात्वीक इतिहासीक स्थळे, मंदिरावरील देवि देवतांच्या वाद्यासहीत मुर्त्या १) कृष्णाची - बासरी २) शंकराचा - डमरू ३) सरस्वतीची - विणा ४) नारादाची - एकतारी. अशी विविध वाद्य वेगवेगळ्या प्रकारामध्ये विभाजीत केले गेले.

वाद्याचे चार प्रकार :-

१) ततवाद्ये अथवा तंतुवाद्य :-

ज्या वाद्याची ताराच्या साह्याने स्वरोत्पती त्या वाद्यांना तंतुवाद्ये म्हणतात. तंतुवाद्यांमध्ये दोन प्रकार आहेत.

१) नखे किंवा बोटाव्दारा वाजविले जाणारे वाद्य : ताणपुरा, तंबोरा, सितार, सरोद, विणा, स्वरमंडळ.

२) जी वाद्ये गज किंवा कमानिव्दारा वाजविली जातात त्या वाद्यांना वित वाद्य असे म्हणतात. उदा. सारंगी, वायलीन, दिलरूबा.

२) सुषिर अथवा वायुवाद्ये :-

जी वाद्ये हवा किंवा वायुच्या माध्यमाने वाजविली जातात त्या वाद्याना सुषिर वाद्य असे म्हणतात. उदा. हार्मोनियम, बासरी, शहनाई, बीज, शंख.

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

३) अवनध्द अथवा चर्मवाद्ये :-

चमड्याच्या साह्याने बनविलेले वाद्य म्हणजे अवनध्द वाद्य होय. हे वाद्य बोटांनी, थापिया अथवा कामट्यांनी वाजविले जातात. उदा. तबला, डग्गा, पखावज, मृदंग, ढोलक, नगारा, खंजेरी, डमरु अशा प्रकारची वाद्ये अवनध्द या प्रकारामध्ये येतात.

४) घनवाद्ये :-

जी वाद्ये लाकडाची पट्टी, कडी, काड्या अशा विशिष्ट धातुच्या साहाय्याने आघात करुन वाजविली जातात ती वाद्य घनवाद्ये ह्यात वर्गीकृत होतात. उदा. झांज, जलतरंग, मंजीरा, घंटातरंग इत्यादी.

सांगीतीक वाद्याचा मानवी जिवनाशी संबंध :-

मुल जन्माला येते तेव्हा सर्वप्रथम रडण्याचा आवाज येतो. यावरुन असे म्हणता येईल कि या नादरुपी ब्रम्हांडात मी प्रवेश केला असे त्याला सांगायचे असते. असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. कारण जन्मापासुन तर मानवाच्या अंतिम क्षणापर्यंत मानवाचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष नादाशी संबंध येत असतो.

१) शालेय/महाविद्यालयीन विद्यार्थी व संगीत :-

शालेय जिवनात विद्यार्थ्यांचा प्रत्यक्ष संबंध घंटीच्या नादापासुन ते युवामहोत्सवातील थरथरणाऱ्या पाऊलापर्यंत, संगीत कला ललित कलेतील सर्वश्रेष्ठ कला मानली गेली तर संगीतवाद्याचे अध्ययन विद्यार्थ्यांना एकाग्रता व ध्यान करिता सर्वांगीण विकासाकरीता उपयुक्त ठरते.

संगीत शक्ती है। इश्वर की

हर स्वर मे बसे है राम।

राग गाये जो रागीनी,

रोगी को मिले आराम॥

२) संतवाणी व संगीत :-

संगीत वाद्य जनतेला आकर्षित करण्याचे महत्वाचे सर्वोच्च माध्यम मानल्या गेले. याच माध्यमातुन राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज खंजेरी या वाद्याच्या आधारे जनतेला राष्ट्राचा संदेश देतात.

हर देश मे तु हर भेस मे तु
तेरे नाम अनेक तु एक हि है।
यह रंगभुमी यह विश्व भरा,
तेरे नाम अनेक तु एक है ॥

कर्मयोगी गाडगे महाराज अंधश्रध्देवर आघात करण्याकरिता एकतारी या वाद्याचा वापर करतात.

"नत्रा मे पत्रा बिठाया, तिरथ बनाया पानी।
दुनिया भई दिवाणी, पैसेकी धुयधाणी ॥

संत मिराबाई एकतारी या वाद्याच्या माध्यमातुन इश्वर प्रेम दर्शवितात.

३) अंध व्यक्ती व संगीत :-

संगीत वाद्य हे फक्त डोळस समाजापुरतेच मर्यादित नाही तर अंधाचा आधार सुध्दा बनले आहे. काही अंध कलाकार वाद्याचा आधार घेऊन आर्थीक भर भरुन काढतात. तर काही संगीत क्षेत्रात नशिब उज्वल करतात.

पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर - गांधर्व मंडळाची स्थापना

रविंद्र जैन - रामायण (संगीत)

प्रभाकर धाकटे - वायलिन वादक

भारत सरकारने भारतीय कलेचे जिवनभर योगदान देणाऱ्या कलाकाराची दखल घेत विविध पुरस्कार देऊन गौरविण्यात येते.

पदमश्री, पदमविभुषण, भारतरत्न ....

संदर्भग्रंथ सुची :-

नाट्यशास्त्र - पं. भरत मुनी
संगीत रत्नाकर - सारंगदेव
संगीत शास्त्र विजयिनी - डॉ. नारायण मंगरुळकर
संगीत विशारद - बसंत
वाद्यांचे प्रकार - रविंद्र निगडे
भारतीय वाद्याचा इतिहास - ग. ह. तारळेकर
राष्ट्रसंताचे जीवन व कार्य - श्री तुकारामदादा गीताचार्यांनी
बंजारा जमात लोकजीवन व लोकगीते - प्रा. डॉ. सुनील राठोड

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies